

TRANSLATION//WERGER

ŞAH İSMAİL, KÜRD ÜMERASI VE DİYARBEKİR'İN İRAN'DAN AYRILMASI¹
(SHAH ISMAIL, THE KURDISH EMIRATES AND THE SEPARATION OF DİYARBEKİR
FROM IRAN)Yezdan FERRUHI²Areş EMINPUR³(Farsça'dan Çeviren⁴: Ercan GÜMÜŞ⁵)

Article Type: Translation Article // Gotara Wergerî
Received // Hatın: 01.07.2021
Accepted // Pejirandin: 26.11.2021
Published // Weşandin: 30.11.2021
Pages // Rûpel: 124-141

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Citation/Atif: Ferruhi, Yezdan and Eminpur, Areş(2021). Şah İsmail, Kürd Ümerası Ve Diyarbekir'in İran'dan Ayrılması, Translated by Ercan Gümüş, *KurdiName*, no. 5, p.124-141

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least one referee and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kê m ji aliyê hakemê va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Özet

Safevi Devleti'nin doğuşu ve Akkoyunlu hanedanının bunlara yenilip Diyarbekir'e kaçmasıyla terkettileri yerlerde önemli siyasi gelişmeler yaşandı. Şah İsmail Safevi ve Sultan Selim Osmanî'nin yürüttüğü siyasetin karşılaşma ve çarpışma yeri olan Çaldıran Savaşı patlak verince Diyarbekir ve çevresindeki Kürd hükümdarlar da bu iki siyasi güç arasında taraf tutarak konumlanmak zorunda kalmıştı. Ayrıca bu tarihten itibaren Doğu Anadolu'nun Müslüman İran'dan bütünüyle kopması önemli tarihi meselelerdendir ki Kürdlerin buradaki rolü incelenmeyi hak etmektedir. Diyarbekir ve Cizre çevresindeki Kürdlerin Şah İsmail ve Osmanlı padişahının güttükleri siyasetteki rolü neydi? Bunların Çaldıran Savaşı'nın sonuçlarına nasıl bir etkisi oldu? Bu çalışma zikredilen sorulara cevap vermeyi amaçlamaktadır. Anlaşılmaktadır ki, Şah İsmail'in Diyarbekir havalisindeki Kürd kabilelere yönelik siyaseti ve bu kabilelerin takındıkları tutum İran ile Osmanlı Devleti arasındaki sınır değişikliklerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bu çalışma göstermektedir ki Kürdlerin Akkoyunlu şehzadelerine meyletmesi, bunların Kızılbaşlarla olan çatışması, Kızılbaşların Kürd mirlerinin yerine yönetici ataması ve Kürdlere yönelik siyaseti, Çaldıran mağlubiyeti ve nihayet mezhep düşmanlığının yarattığı ihtilaflar Diyarbekir'in Safeviler elinden çıkmasına yol açtı.

Anahtar Kelimeler: Kürdler, Safeviler, Osmanlı, Diyarbekir, Çaldıran.

Abstract

With the birth of the Safavid State and the Akkoyunlu dynasty's defeat to them and fleeing to Diyarbekir, important political developments took place in the places they left. When the Chaldıran War broke out, which was the meeting place of the politics of Shah Ismail Safavid and Sultan Selim Osmanî, the Kurdish rulers in around Diyarbekir had to take sides between these two political powers. In addition, since this date, the complete

¹ Bu makale Farsça şu künyeye sahiptir: Yezdan Ferruhi-Areş Eminpur, "Şah İsmail, Umera-yı Kurd ve Ez Reften-i Diyarbekir ez İran", Mecelle-i Pejuheşha-yı Tarihi-yi İran ve İslam, Şomare 22, Behar ve Tabistan, 1397/2018, 109-131.

² Peyam-i Nur Üniversitesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.

³ Peyam-i Nur Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi.

⁴ Bu metnin çevirisinde yetersiz kaldığım durumlarda desteğine müracaat ettiğim Cafer Açar'a, büyük bir özveriyle sunduğu yardımlardan dolayı müteşekkirim. Metnin orijinalinde sonda verilen dipnotlar metnin içine taşındı. Ayrıca kimi durumlarda "mütercim notu" ibaresiyle ilavelerde bulunuldu.

⁵ Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ercangumus@artuklu.edu.tr, Orcid:<https://orcid.org/0000-0001-9904-748X>.

separation of Eastern Anatolia from Muslim Iran is one of the important historical issues, and the role of the Kurds here deserves to be examined. What was the role of the Kurds around Diyarbekir and Cizre in the politics of Shah Ismail and the Ottoman sultan? What effect did these have on the results of the Chaldiran War? This study shows that the inclination of the Kurds towards the Akkoyunlu princes, their conflict with the Qizilbash, the appointment of administrators by the Qizilbash instead of the Kurd mirs and their policy towards the Kurds, the defeat of Chaldiran and finally the conflicts created by sectarian enmity caused Diyarbekir to be taken from the Safavids.

Keywords: Kurds, Safavids, Ottomans, Diyarbekir, Chaldiran.

Giriş

İlhanlı Devleti'nin çöküşü, İran'ın çeşitli mıntıklarında müluk-ı tevayiflerin⁶, merkezi denetimden uzak yerel güçlerin ortaya çıkmasına sebep oldu ve bu durum İran'da merkezi yönetimin zaafa uğramasıyla sonuçlandı. Bu arada Doğu Anadolu'daki Kürd Emirler, Çopan ve Celayir hanedanlarının güçsüz olduğu dönemde, Karakoyunlular'ın yanında bağımsız veya yarı bağımsız müttefikler olarak belirme fırsatı buldular. Bu durum, Timur istilasında da böyle devam etti. Bunlar (Kürd Ümerası), Akkoyunlu döneminde, özellikle Uzun Hasan döneminde kontrol altına alındılar. Kürd emirler, Sultan Yakub'un ölümünden sonra başlayan taht kavgası döneminde kısmen kaybettikleri bağımsızlıklarını tekrar kazandılar.⁷ Bu dönemde özellikle Bidlis,⁸ Hasankeyf⁹ ve Cizre¹⁰ hakimleri daha fazla önem kazandı. Elvend ve Murad arasındaki taht kavgasında Diyarbekir ve çevresinin yönetimi, Akkoyunlu Cihangir oğlu Kasım'a geçti. Kasım bin Cihangir, 889/1484 yılında Diyarbekir'de düzenli bir teşkilat kurdu. Mardin'i başkent yapıp burada yönetimini sağlamaştırdı.¹¹ İktidarının göstergesi olarak burada para bastı. Yönetime dair çok sayıda ferman çıkardı ve çevre ile diplomatik ilişkiler kurdu.¹² Fakat her halükârda Akkoyunlular bir çöküş döneminden geçiyorlardı. Bu çöküşün ağırlık merkezinde, ünlü sufi şeyhi Safiyüddin Erdebili'nin hanedanı artan bir güçle yerini almıştı. Kahir ekseri Türk kabilelerinin ittifakından müteşekkil Kızılbaş kabileleri, batı ve kuzeybatı İran'daki Akkoyunlu dahil olmak üzere, İran'daki birçok hükümeti devirdi.¹³

Akkoyunlu Sultanı Elvend'in 908/1503 tarihindeki Tebriz'i geri alma girişimi başarısız oldu ve Şah İsmail ordularından kaçıp Bağdat'a gitti ve nihayet çaresizce Diyarbekir'i sığınacağı tek yer olarak görüp buraya çekildi. Burada hükümeti Kasım Bey'den devraldıysa

⁶ Kavram, Arapça taife (bölük-fırka) ile melik (hükümdar) kelimelerinin çoğul hallerinin terkibidir. Genel olarak büyük bir devletin yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı siyasal birimleri ifade etmek üzere özellikle, Endülüs Emevilerinin yıkılmasından sonra Abbadiler, Amiriler, Bekriler, Birzaliler, Cevheriler ve diğerleri gibi yirmi civarında küçük devleti tanımlamak üzere kullanılmıştır. Endülüs Emevileri'nden sonra Abbasiler döneminde ve Moğol ardılı İlhanlılar dönemlerinden sonra yaşanan siyasi sükût halleri için de yaygın olarak kullanılan bir kavramdır. Mutlak merkeziyetçiliğin yerini yerel ve o nispette küçük siyasal birimlere terketmesi manasındadır (ayrıntılar için bkz: Mehmet Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", Diyanet İslam Ansiklopedisi, TDV, C. 31, ss. 553-556), (mütercimim notu).

⁷ Bu konuda şuna bakın; Bidlisi, 1377:93-124-155-394.

⁸ Bidlis, Van Gölü'nün batısında, Ahlat'ın güneyinde yer alan bağımsız emirliklerden biriydi.

⁹ Mardin'den dört gün uzaklıkta bir mesafeye sahiptir (Yazar, geleneksel dünyanın ulaşım şartlarıyla mesafeyi tanımlamıştır (mütercimim notu)). Diyarbekir eyaletinin büyük ve şahane bir şehridir. Yüksek bir dağın eteğinde, müstahkem surlara sahiptir. Dicle nehri bu dağın karşısında akar. Şehir bu dağ ile nehrin arasında kurulmuştur.

¹⁰ Cizre, büyük bir şehirdi. Dicle nehri bu bölgede genişleyerek akar. Mardin şehrinde iki günlük uzaklıktadır. Kürdlerin önemli aşiretlerinden biri olan Bohtiler, kente ve çevresindeki kalelere hükmederler.

¹¹ Bu konuda bkz; Yahya Kazvini, 1386:259; Rumlu, 1257:78.

¹² Can Vudz/John Woods bu konuda değerli bir analiz sunmaktadır; Woodz, 1999:157.

¹³ Bu konuda Mişal Mezavi/Michel Mazawi belgeye dayalı bilimsel bir çalışma yapmıştır; Mezavi, 1388:165.

da kısa bir süre sonra 910/1495 yılında öldü.¹⁴ Elvend Bey'in yerine kimin geçeceği ile ilgili tartışmalardan sonra, veraset hukukunun uygulanması gerektiğini savunan saray bürokrasisinin çabaları sonucunda Zeynal bin Ahmed bin Uğurlu Muhammed tahta geçti. Zeynal Bey, maiyetinde Dulkadiroğulları ve yerli Kürd valilerinin kumandasındaki bir ordu ile Diyarbakir merkezinin çoğunu ve Diyarrebria bölgelerini¹⁵ hakimiyeti altına aldı.¹⁶ Ancak Şah İsmail, İran'ın diğer bölgelerini işgal ettikten sonra Diyarbakir'i de meşru etkinlik alanı olarak gördü ve burayı da fethetmeye çalıştı. Bu noktada Diyarbakirli Kürdlerin, Safevi hükümetinin siyasetindeki ve askeri hedeflerindeki yeri ve rolü çok önemli hale geldi. Diyarbakir Kürdleri, Safevi hükümetinin bölgede uygulamak istediği askeri ve siyasi politikaların başat aktörleri olarak görülüyorlardı. Safevi hükümetinin Kürd mirleri ile olan münasebetleri-başka unsurlarla birlikte- siyasi ve askeri politikaların uygulanabilirliğini belirleyen önemli bir etkeni. Bu çalışma şu soruları cevaplamaya gayret etmektedir: Diyarbakir ve Cizre Kürdlerinin Şah İsmail ve Osmanlı Sultanı'nın siyasetindeki konumu ve ayrıca Çaldıran Savaşı'nın sonucuna dair rolü neydi? Görünüşe göre, Şah İsmail'in Diyarbakir'de uyguladığı siyaset ve Kürd emirleri ile olan münasebetleri -başka birtakım etkenler de söz konusudur- onun Osmanlılarla karşı karşıya gelmesinde amil olmuştur. Bu nedenle, betimsel-analitik bir araştırma olan bu çalışma, olayların ayrıntılarını inceleyerek kaynaklar ve araştırmalarda ele alınan Şah İsmail'in Diyarbakir Kürtlerine karşı yürüttüğü politikalar ve bunların (Kürdlerin) Osmanlı ve İran arasındaki siyasi denklemdeki rolünü aydınlatmayı hedeflemektedir.

Araştırmanın Arka Planı

Roemer (Kameri 1385), Savory (K. 1378), Sümer (K. 1371) ve Nevai (K. 1381) gibi bazı kimseler İran ve Osmanlı tarihini ele almışlarsa da Çaldıran Savaşı'ndan sonra Diyarbakir ve Cizre çevresindeki meydana gelen gelişmelere pek fazla yer vermemişlerdi. Bu anlamda özellikle bölgenin İran siyasetinden çıkmasında Kürdlerin rolü önemsiz görülmüş ve ihmal edilmiştir. Bu arada Minorsky gibi bir araştırmacının daha önce Doğu Anadolu'daki Kürd bölgelerinin ayrılmasında Kürdlerin etkisini incelediğini belirtmek gerekir. O, İslam Ansiklopedisi'nin "*Kürdler ve Kürdistan*" maddesinin giriş ve tarih kısmında bu konuya değinmiştir (Minorsky, 1986: 447-464). Ayrıca Emin Zeki Bey (1377), Reşid-i Yasemi (1363), Van Bruyinsen (1378), McDowell (1380) ve Nuşirevan Mustafa Emin (2006) bu döneme genel hatlarıyla değinmişlerdir. Yakın zamanlarda "*I. Şah İsmail'in Kürd Hükümdar ve Liderlerinin İsyanına Yaklaşımının Tahli*" başlıklı bir makale (Nuri ve Nuri, 1390:272-281) kaleme alınmıştır. Her ne kadar çalışma kendi alanında müstesna bir yere sahipse de, ki çalışma Diyarbakir'i Safevi topraklarından ayıran etkili şahsiyetlerin rollerini ele almıştı, çalışmada Çaldıran Savaşı'ndan sonraki olaylara değinilmemiştir.

¹⁴ Burada (Yahya Kazvini, 1386:262) kaynaklar biri hariç (Venediklinin Sefernamesi, 1381:446) onun doğal şekilde ölümü konusunda hemfikirdir.

¹⁵ 7. yüzyıldaki Müslüman Arap fetihleri sonrası Beyne'n-Nehreyn adı verilen Mezopotamya'nın kuzeyinde üç idari birim teşekkül etmiştir. Bunların ilki merkezi Amid olan Diyarbakir, ikincisi merkezi Musul olan Diyarrebria ve üçüncüsü ise merkezi kimi zaman Urfa kimi zaman Rakka olan Diyarmudar eyaletleridir (ayrıntılar için bkz: Joseph Von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, (tercüme: Mehmed Ata Bey), Medya Ofset, C. 2, s. 459-463), (mütercimim notu).

¹⁶ Diyarbakir'de Emir Bey Musullu'nun tekrar hakimiyeti ele geçirmesi konusunda bkz: Voodz, 1999:161; Sümer, 1381:38.

Birincil Siyasi Bağlam

Şah İsmail, Akkoyunlular'ın Irak-ı Acem, Hazar Denizi kıyıları ve Pers Körfezi/Hürmüz Denizi'ndeki hakimiyetine son vererek İran'da kendi gücünü tesis etti. Hemen aynı dönemde Sârem-i Mukri de etkinliğini Urmiye Gölü'nün güneyinde arttırma gayretine girmişti. Bunu engellemek üzere Şah İsmail çok defa üzerlerine asker göndermişse de her seferinde Kızılbaşlar mağlup olmuşlardı (Bidlisi, 1377:289). Nihayet sonunda o, halife-yi hülafa makamındaki Karamanî Bayram Bey komutasındaki bir ordu ile Sârem-i Mukri'ye boyun eğdirdi. Her ne kadar Şah İsmail bu savaşı kazanmış olsa da iki en önemli kumandanının öldürülmesi ise olayın maliyeti oldu (Yahya Kazvini, 1386:121; Gaffari, 1342:270; Cihangüşa-yı Hakan, 1364:243) Sarem-i Mukri kaçtıysa da oğlu ve kardeşi Kızılbaşlara esir düştü. Safevi tarihçilere göre, *“benzeri görülmemiş bir şekilde öldürüldüler”*, Sârem'in bütün kavim ve kabilesi Kızılbaşların yağmalarından payını aldılar (Hândmir, 1353:483-483; Cihagüşa-yı Hakan, 1364:241-244; Emin-i Herevi, 1383:266-270). Bidlisi'nin rivayetine göre Sarem, Sultan Selim'e, Osmanlılar'a sığındı (Bidlisi, 1377:289). Hândmir, Yahya Kazvini, Gaffari Kaşani, Budak Münşi Kazvini, Hasan Bey Rumlu ve Cihangüşa-yı Hakan'ın müellifi gibi geç dönem Safevi müverrihleri onu *“Sarem-i Kürd”* olarak adlandırmışlarsa da hiçbir yerde onun Yezidi olduğunu yazmamışlardır. Birçok araştırmacı, sadece Alem Ârâ-yi Safevi kitabını kaynak göstererek, ki bu eserde Sarem'in Yezidi bir Kürd olduğu kayıtlıdır (Alem Ârâ-yi Safevi, 1363:106), onun Yezidi olduğunu nakletti. Böylece Yezidilerin tarihine yeni bir sayfa eklenmiş oldu ve onu Şiiilerin ve Alevilerin önüne koydular (Soltani, 1377: C. 2 s. 9; Nuri ve Nuri, 1390:674). Oysa Sarem'in ardılları Sünni idiler ve Yezidi inancının esasları Yezid'in adı hariç tutulursa hiçbir şekilde Şiiilik ve Sünniliğe karşıt değildi ve bu iki mezheple bir çatışma durumu sözkonusu değildi. Yezidilik belki antik dinlerle İslam'ın bir sentezi idi.

Kürd emirleri ve Şah İsmail arasında ilk ilişki Sarem-i Mukri zamanında oldu. Kürd emirlerinin inatçılığı ve İran şahının Sarem'in ardıllarına yönelik şiddet dolu tutumu, Safevilerin henüz kuruluşundan itibaren Kürd mirleri ile Safevi şahlarının ilişkisinin çerçevesini oluşturdu. Sarem, hâkim olduğu bölgenin coğrafi avantajlarından kaynaklanan cesaretiyle Şah İsmail'in tehditlerini önemsemedi. Zahiren de olsa, itaatini bildirmek ve diplomasi yoluyla iktidarını korumak için en ufak bir gayret göstermedi. Sarem-i Mukri'nin yenilgisi, gerçekte bağımsız bir şekilde yönetimlerine devam etme ve daha yüksek otoritelere direnme politikasını benimsemiş çevredeki diğer Kürd mirlerinin takip ettiği siyasetin de yenilmesi anlamına geliyordu. Öyle görünüyor ki diğer bölgelerdeki Kürd mirleri de bu hakikati farketmişti, nitekim Sarem-i Mukri'nin yenilgisinden sonra geliştirdikleri tutum bu iddiayı desteklemektedir.

Kürdlerin Şah İsmail ile Safevi Hükümetinin İlk Yıllarındaki İttifakı

Akkoyunlu şehzadelerinin iç savaşımdan fazlasıyla istifade eden Kürd mirleri, Şah İsmail'in hakimiyeti ele geçirmesinden sonra, geleceklerini ve sınırlarındaki iktidarlarını

korumanın yolunun şahın yüksek gücüne itaat etmekten geçtiğini fark ettiler.¹⁷ Dünbülü Kürdleri, Emir Behlül Dünbülü¹⁸ ve çağdaşı Haydar Safevi zamanından beri Safevilerin destekçisiydi (Emin Zeki Bey, 1377:480). Hasankeyf hakimi Melik Halil Eyyubi, Şah İsmail'in kızkardeşi ile evli olmasından ötürü Şahın damadı ve yakını olarak görülüyordu. Kürdistan hükümdarlarından hiçbiri onun kadar haşmet ve azamet sahibi olarak hakimiyet icra etmiş değildi (Bidlisi, 1376:155: Sefername-i Veniziyen der İran, 1381:433). Van hâkimi Zahid Bey İzzeddin Şîr-i Hekkari ile Safevi Şahı arasında saygıya dayalı güçlü bir bağ vardı ve şah bu hakime “*amca*” şeklinde hitap ediyordu (Bidlisi, 1377:95). Şehsüvar Bey Pazuki'nin oğlu Halid Bey, Şah İsmail'in iktidara gelmesiyle hemen hizmetine girdi ve itaatini sundu. Şah İsmail de kendisine Hınıs,¹⁹ Malazgirt²⁰ ve Muş²¹ çevresindeki Ohkan nahiyesinin idaresini verdi ve onu buraların hükümdarı olarak tayin etti (Bidlisi, 1377:329). Mahmudi Kürdlerinin Emiri Mir Hamid, Şah İsmail Kızılbaşlarına katıldı ve ölene kadar onlara bağlı ve sadık kaldı (Bidlisi, 1377:302).

Doğu Anadolu'da Şah İsmail Varlığı

Osmanlı Sultanı Bayezid, 908/1493 yılında Çemişgezek hakimi olan Kürd miri Hacı Rüstem Bey'e gönderdiği bir mektupta, ki ona “*Emir-i Muazzam ve Kebir-i Mufahham*” şeklinde hitap etmişti, Kızılbaş cemaatinin Bayındır hanedanı ile olan düşmanlığı hakkında bir

¹⁷ Bu siyasetin Karakoyunlular dönemindeki örnekleri için bkz: Ferruhi ve Eminpur, 1393:171-196.

¹⁸ Veysel Başçı, Cevahirkelam, Zeki Bey ve Baba Merduh gibi tarihçilerin Dünbüliler'in, Safeviler ile ilk ilişkileri Şeyh Haydar döneminde kurduğunu kaydettiklerini belirtir. Buna göre, beyliğin başındaki Emir Behlül (ö. 1475) Şeyh haydar'a itaatini arzetmiş, yanında Kafkas seferine katılmış, nihayet Sultan Halil Akkoyunlu ile yapılan savaşta ölmüştür. Başçı, bu nakilden bir ayrıntı paylaşılmadığı görüşündedir. Onun beyliğin tarihine dair kroniklerden bulduğu ve teyide muhtaç olduğunu belirterek önemine binaen dikkatlere sunduğu birtakım bilgiler vardır. Başçı'nın anlatımına göre, Emir Kılıç lakaplı Emir Behlül bin Emir Ahmed-i Dünbülü, Uzun Hasan'ın Ebu Said Gürkan ile yaptığı savaşta gösterdiği başarılarından dolayı Uzun Hasan'ın kız kardeşi Alem Şah Hatun ile evlendirilir. Emir Şahverdi Dünbülü adlı oğlu bu evliliktedir. Anılanın diğer adı Rüstem Han-ı Dünbülü'dir. Bu tarihten sonra bu sultandan doğan çocuklara “begzadeler” denmiştir. Uzun Hasan'ın diğer kız kardeşi Hatice Begüm ise Şeyh Cüneyd'in eşi ve Şeyh Haydar'ın annesidir ve oğlunu Diyarbekir'de doğurmuştur. Bu itibarla Şeyh Haydar Safevi ile Emir Şahverdi Dünbülü'nin teyze çocukları olduğu anlaşılır. Bunlar Uzun Hasan'ın yeğenleridir. Kroniklerdeki benzer ifadelerden bu akrabalık ilişkilerinin sonra da devam ettiğinin öğrenildiğini kaydeden Başçı, Şeyh Haydar ile savaşa katılan Dünbülü Emiri'nin, Emir Behlül değil, onun oğlu Emir Şahverdi Han Dünbülü olduğunu kaydetmiştir. Zerrabi'ye dayandırdığı bu bilgiye göre, bu emir Mir-i Miran ünvanına sahipti ve Şeyh Haydar'ın askeri birliklerinin başındayken Derbent mevkiinde 1484 yılında boğulmuştu. Başçı, Şah İsmail döneminde yaşayan Dünbülü emirinin, anılanın teyzesi oğullarından olup Çaldıran Savaşı'na katılan daha sonraları ise Şah Tahmasb'a hizmetleri dokunan Emir Süleyman ya da Selman Han-ı Dünbülü olduğu görüşündedir. Buna göre, diğer adı Emir Behruz Han olan ve “Selman Han” adıyla da anılan Salman Han-ı Dünbülü uzun süreler beyliğin başında bulunmuş, Şah Tahmasb dönemini yaşamış, hatta bu dönemde Osmanlı Sultanı Kanuni Süleyman ile yapılan savaşa 2.000 süvari ile katılmıştı. Safevilere sağladığı bu büyük yardım sayesinde Ruhani'ye göre, kendisine Erdebil ve Gilan eyaletlerinin yönetimi verilmişti (Veysel Başçı, “Dunbuli Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri VIII-XVIII. YY.”, Kadim Akademi SBD, C. 3, S. 2, 2019, ss. 63-114, s. 73-74) (mütercimim notu).

¹⁹ Erzurum'un güneybatısında ve Bidlis'in güneyinde yer alan küçük bir şehirdir (Ansiklopedya-yi Türki, 2009:157).

²⁰ Türkiye'de Muş vilayeti sınırında yer alan bir şehirdir.

²¹ Muş vilayeti, Türkiye Kürdistanı'ndaki (Türkiye'de) illerden biridir. Bu vilayetin merkezi Muş şehridir. Kentin nüfusu ağırlıklı Kürdler'den müteşekkildir. Muş şehri Bidlis'in 45 kilometre kuzeydoğusunda yer alır (Ansiklopedya-yi Türki, 2009:309). Buranın yönetimi Bidlis, Suveydi ve Sason Kürd hakimlerinin elindeydi. Bu kentin kalesi dağların arasındaki bir tepenin üzerinde bulunuyordu ve kalenin aşağısında yer alan şehir insanlarla doluydu (Sefernameha-yi Veneziyan, 1381:103).

rapor vermesini istemişti (Feridun Bey, 1236: C. 1, s. 353). Hacı Rüstem Bey ise cevabında kendisinin Safevi hükümetiyle olan düşmanlığını ve bölgenin içinde bulunduğu siyasi şartların güçlüğünü ifade etti. Safeviler'in bu kargaşada Diyarbakir'i ele geçirmek istediklerini belirterek Osmanlı sultanının bunlarla yüzleşmesi gerektiğini teşvik etti: “*Allah'tan, asiler güruhunun gazilerin gürz ve mızraklarıyla, islam mücahitlerinin kan döken oklarıyla yok edilmesini hüdavendigar-ı islamiyan ve şehinşah-ı zamandan müyesser ve mukadder kılmasını ümit ederim, İnşaallahu't-Teala*” (Feridun Bey, 1236: C. 1, s. 254).

Kürd ümerası ve Osmanlı ile Safevi hükümetleri arasındaki ilişkilerdeki çelişkilerden biri, Hacı Rüstem Çemişgezek'in Sultan Bayezid ve Şah İsmail Safevi ile karşılaşmasında görülebilir. Hacı Rüstem'in Şah İsmail ve Kızılbaşlara dair muamelesi, dini ve siyaseti ile ilgili yaptığı açıklamalar, onun Sultan Bayezid'den yardım istemesi, Şah İsmail ve Kızılbaştan duyduğu korkuya dayanmaktadır. Hacı Rüstem, Kızılbaşlara karşı koyacak gücü kendinde göremediği için Osmanlı sultanının yardıma koşmasını ümit etmişti. Nur Ali Halife'nin Çemişgezek'e²² gelmesiyle Hacı Rüstem, herhangi bir çatışmaya girmeksizin topraklarının idaresini ona devretti. Şah İsmail bunun üzerine Irak hükümetini Hacı Rüstem'e devretti. Hacı Rüstem'in topraklarını teslim etmesinde hem buraların yağmalanmasını engellemeyi hem de öldürülme tehdidinden kurtulmayı umduğunu unutmamak gerekir. 913/1498 yılında Şah İsmail, Akkoyunlu Sultan Murad'ın Dulkadiroğlu Alaüddevle'ye sığındığını öğrenince Diyarbakir'e gitti ve buradaki kaleleri zapt etti.²³ Bu kaleler, Akkoyunlu Elvend Mirza'nın ölümünden sonra Emir Bey Musullu'nun idaresindeydi. Şah İsmail'in bu seferi esnasında çatışmalar çoğunlukla Kürdler ile Kızılbaşlar arasında yaşandı. Şah İsmail bu sebeple, bütün özerk emirlere (*emirnişin-i hodmuhtar*) boyun eğdirmeyi zorunlu gördü. Şah İsmail'in dönüşü esnasında, Bidlis hakimi Şerefeddin Bey şahın huzuruna gelip itaatini arz etti ve Safevi şahı tarafından saygı görüp taltif edildi (Emini Herevi, 1383:281; Hândmir, 1353:488-489; Bidlisi, 1377:408-409). Bidlis emirinin itaatinin kabul edilmesi, Şah İsmail'in henüz tüm İran'ın fethini tamamlamamış olması ve bu esnada sadece Alaüddevle'nin boyun eğmesini temin etmeye çalışmasından kaynaklanıyordu. Dulkadiroğlu Alaüddevle'nin Elbistan dağlarına kaçışı, Şah İsmail'in Diyarbakir ve çevresindeki gücünün göstergesi oldu. Dulkadirli Alaüddevle'nin emrindeki Kürd beylerinin baskısı altındaki Diyarbakir hakimi Emir Bey Musullu, hemen Şah İsmail'in hizmetine girdi ve Şah ona ihtimam gösterdi. Ona Herat hükümetinin idaresini vermenin yanında onu oğlu (Şah) Tahmasb'ın lalağına atadı (Sefernameha-yi Veniziyan der İran, 1381:337; Rumlu, 1357:125; Budak Münşi, 1378:123). Diyarbakir'in büyük hakimi Emir Bey Musullu'nun²⁴ Şah İsmail tarafına geçmesiyle Safevi şahının gücünün pekişmesi daha da hızlandı. Şah İsmail'in Musullu Emir Bey'in etkisini kırmak amacıyla onu Herat'a göndermesi, daha sonra bu emirin hoşnutsuzluğuna neden olmuş, Emir Bey'in kardeşi Kayıtmaz Bey liderliğindeki Kürdler, Kızılbaşlarla karşı karşıya gelmiştir. Şah İsmail'in Diyarbakir'e vali

²² Erzincan sınırında bulunan Çemişgezek kalesi, İran'ın üç muhteşem yapısından biri sayılıyordu (Sefernameha-yi Veniziyan, 1381:378-392). Bu iki kalenin yönetimi, diğer otuz kale ve 16 nahiye ile birlikte Çemişgezek Kürd hakimlerinin (Melkişi) tasarrufundaydı ve bunlar Kürdistan'da aşiret ve kabilelerinin kalabalıklılığı ile meşhurlardı. Has ve âm “onların vilayetleri için Kürdistan tabirini kullandılar” (Bidlisi, 1377:163).

²³ Görünüşte Şah İsmail, bu saldırılardan önce Diyarbakir mevzuunu diplomasi kanalıyla halletmeye çalışmıştır ancak bundan bir sonuç alamadı (Mitchell, 2009:26).

²⁴ Musullular büyük öneme sahiplerdi, öyle ki Şah İsmail'in eşlerinden ikisi, ki onlardan birisi Şah Tahmasb'ın annesiydi, Musullu kabilesine mensuplardı (Newman, 2006:15).

olarak atadığı Han Muhammed Bey Ustaclu²⁵ ilk iş olarak Emir Bey Musullu'nun kardeşi Kayıtmaz Bey isyanıyla karşılaştı. Kayıtmaz Bey, yanındaki Kürdlerle beraber Karahamit Kalesinde, Muhammed Bey Ustaclu'ya karşı şiddetle direndi. Bu çarpışmada Kürdler Muhammed Han Ustaclu'nun askerlerine ağır bir darbe vurdu. Yüksek ve aşılamaz dağlara rağmen Kürdleri yenmek kolay değildi; bu sebepten Han Muhammed Ustaclu hileye başvurdu. Görünüşte girdiği bir çatışmadan Kürd ordusundan kaçır gibi yapmış, Kürdleri savaştıkları dağlardan düzlüklere çekmeye çalışmış ve peşine düşen çok sayıda Kürdü öldürmüş ve yaralamıştı. Bu savaşta yaklaşık yedi bin kişi katledilmiş ve çokça mal ve ganimet Kızılbaşların eline geçmişti (Rumlu, 1357:126; Cihangüşay-ı Hakan, 1364:262). Kürdlerin çoğu bu savaşlarda Kızılbaşların karşısında yer almıştı ve yalnızca Silemani Kürdleri Mir Diyadin'in komutasında Kızılbaşlarla aynı tarafta yer almıştı.²⁶

Muhammed Bey Ustaclu'nun Diyarbekir'de emirliğe başlamasıyla, Kürd hakimlerinin devrilmesi siyaseti yürürlüğe konuldu ve Muhammed Bey Kürd yöneticilerinin bir kısmını iyilikle ve elbette bir kısmını da savaş ve kan dökmek suretiyle alt edebildi. Bidlis, Hasankeyf ve Cizre gibi güçlü ve nüfuz sahibi emirlerin varlığı, Muhammed Han Ustaclu'nun yürüttüğü siyasetin başarıya ulaşması önünde önemli bir engeldi. Özellikle de Bidlis ve Hasankeyf emirleri Şah İsmail'in lütuf ve merhametini kazanmış olarak diğer emirler arasından tebarüz etmişlerdi. Kürd emirlerinin yenilmesiyle onların nahiyeleri ve yönetim alanları Safeviler tarafından işgal edildi. Eğil Beyi Lala Kasım²⁷ Şah İsmail'e başkaldırdı ve bu itaatsizliğinin sonucu olarak Muhammed Bey Ustaclu, Eğil'e saldırdı; böylece bu tarihten itibaren Eğil²⁸ yedi yıl boyunca Kızılbaşlar tarafından yönetildi (Bidlisi, 1377:182). Atak emiri²⁹ Ahmed Bey bin Muhammed Zirkî de Kızılbaşlar'a mağlup oldu ve bu zamandan H.K. (Hicri Kameri) 920/1515(M) yılına kadar bu bölge Kızılbaş bir kabile olan Kaçar taifesinin idaresine girdi (Bidlisi, 1377:245).

Cizre mirliği, Şah İsmail Safevi ve Muhammed Bey Ustaclu güçlerince girişilen işgal teşebbüslerine en büyük direnişi gösterdi. Bu bölge ağır bir şekilde saldırıya ve yağmaya maruz kalmıştı ancak Safeviler her seferinde ağır kayıplar vermiş ve bölgeyi bir türlü ele geçirememişti. Bu çatışmalardan birinde bin yedi yüz Kızılbaş öldürülmüş ve birçoğu esir edilmişti. Son saldırıda Yekan Bey Tekelü komutasındaki Hemedan askerleri Cizre vilayetine saldırdılar ancak Emir Şeref Bohti'nin emrine girdiler ve bir daha bu bölgede görünmediler (Bidlisi, 1377:165; Ahsenü't-Tevarih, 1357:139). Çemişgezek hakimi Hacı Rüstem, aşiretiyle savaşmadan idaresindeki nahiye ve kaleleri teslim etmekten çekinmemiş, buraları Erzincan hakimi Nur Ali Halife Rumlu'ya devretmiş ve Şah İsmail tarafından ihtiramla karşılanmıştır.

²⁵ Han Muhammed Ustaclu, Şah İsmail'in kızıyla evli olan kardeşi aracılığıyla güçlü bir desteğe sahipti (Newman, 2006:153).

²⁶ Mir Diyadin, Şah İsmail'in Diyarbekir'de bulunduğu sırada, kızını Muhammed Bey Ustaclu ile evlendirmişti (Bidlisi, 1377:265).

²⁷ Eğil hâkimi Lala Kasım Bey, Yakup döneminde onun şehzadelerinden birine lala olarak seçilmişti ve bu sebeple Lala Kasım olarak anılmaya başlandı (Bidlisi, 1377:181).

²⁸ Bugünkü Diyarbekir'in 32 km güneybatısında dağlık bir nahiyedir (Ansiklopedya-yi Türkî, 2009:67).

²⁹ Zirkî Kürdleri Diyarbekir'deki Atak, Diyarbekir ve Meyafarkin arasındaki Derzin, Gurdikan ve Diyarbekir yakınlarındaki Tercil kalelerine hükmetmişlerdi (Çelebi, 1364:84).

Kendisine Çemişgezek yerine Irak'a tabi bir mıntukanın yönetimi verilmiştir (Sefernameha-yi Venizyan der İran, 1381:164).

Kürd Emirleri'nin Hoy'daki Esareti

915/1510 yılında, Şah İsmail Hoy'da iken, Bidlis hakimi Emir Şeref Bey liderliğindeki 12 Kürd emiri, Şah İsmail'in gücünü görmüşler ve bunu tanıyıp bağlı olduklarını belirtmek üzere gelmişlerdi. Arzuları Şah İsmail'e itaat etmek ve onun lütfuna mazhar olmaktı. Bu grupta en mühim ve dikkate değer isimler arasında Hasankeyf hakimi Melik Halil Eyyubi, Cizre hakimi Şah Ali Bey Bohti, Şirvan hakimi Emir Ali Bey bin Mir Abdal, Bradost hakimi Gazi Kıran bin Sultan Ahmed Bey, Hizan hakimi Mir Davud Hizanî yer almaktaydı. Bidlisi'nin Şerefname'de yazdığına göre, Kürd ümerası başlarda Şah İsmail tarafından saygı ve ihtiramla kabul görmüşlerdi. Ancak bu ümerayı yakından tanıyıp bunların Diyarbekir'deki etkin rollerini bilen Muhammed Bey Ustaclu'nun tavsiyesi doğrultusunda Şah İsmail hepsini hapse attırdı (Bidlisi, 1377:410-411).

Şah İsmail, Cizre Beyi Şah Ali Bohti'yi hapsedtikten sonra Cizre'nin³⁰ idaresini Muhammed Han Ustaclu'nun kardeşi Ulaş Bey'e bıraktı. Kızılbaşlar defalarca yapılan saldırılarda Cizre hakimine yenildiler (Bidlisi, 1377:125). Zindana atılan Melik Halil Eyyubi'den kız kardeşi vasıtasıyla oğlu ve üç kızını Tebriz'e getirtmesi istendi. Böylece Melik Halil Eyyubi'nin maiyetindeki yerlerin idaresi Zeynal Han Şamlu'ya devredilebilecekti (Bidlisi, 1377:156). Ayrıca Çayan Sultan da Emir Şeref Bidlisi yerine Bidlis ve çevresinin idaresine atandı (Bidlisi, 1377:302).

Kürd emirlerinin Şah İsmail tarafından esir alınmasıyla, Muhammed Bey Ustaclu'ya özel bir konum verilmiştir. Böylece o, Doğu Anadolu ve Cizre'de tek mutlak hakim güç olmayı başarmıştır. Şüphe yok ki Şah İsmail, bazı emirlere kendisini desteklemek şartıyla serbest hareket edebileceklerini taahhüd etti. Onlardan istediği maiyetlerindeki halkı merkezi iktidar ve bölgedeki atanmış Kızılbaş hakimlere karşı kışkırtmamaları ve iş birliği içinde olmalarıydı. Emir Şah Muhammed Şirvî, "*kendisi için Kızılbaş kıyafetleri diktirdi*" ve özel bir mecliste şahın şerefine düzenlenen bir şölende törenle Şah İsmail'den Küfra (Küfrî) vilayetinin idaresini mülkiyet üzere aldı (Bidlisi, 1377:232). Emir Ali Bey Sasonî'ye,³¹ "*Melik (sultan) elbisesi giydirildi ve yetki ve şartları şahlık makamına yükseltildi*" (Bidlisi, 1376:193). Emir Gazi Kıran bin Sultan Ahmed Bradost Şah İsmail'den büyük bir ihtiram ve saygı gördü. O tarihten itibaren Gazi Kıran adıyla anıldı. Şah İsmail ona Tergever,³² Somayî ve Devlî bölgeleri ile bazı kale ve yerlerin idaresini eyalet menşuruyla verdi (Bidlisi, 1377:297). Diyarbekir'in doğusundaki Kürdler, Şah'ın lütuf ve merhametini kazandılar ancak Cizre'deki ve Diyarbekir'deki güçlü ve kudretli Kürd emirleri Şahın eline düştüler ve hakimiyet alanları Kızılbaşlar tarafından ele

³⁰ Şah İsmail, Törecibaşı Yekan Bey'e Cizre topraklarını ele geçirmek, Div Sultan Rumlu'ya ise Hakkari'yi fethetmek görevlerini verdi (Bidlisi, 1377:411).

³¹ Sason Kürdlerinin hakimleri Hazzo mirleri olarak ün salmışlardı. Bunlar Bidlis Kürdlerinin soyundan gelirlerdi ve Kürdistan mirleri arasında cesaret ve kahramanlıklarıyla (*şecaat ve dilaveri*) tanınırlardı (Bidlisi,1377:192).

³² Tergever, İran'daki Batı Azerbaycan'da bulunan Urmiye vilayetindeki Silivane şehrinde yer alan kırsal bir yerleşimin adıdır. Silivane'nin bir kısmı Batı Urmiye ile Türkiye sınırındadır. Yeşili bol bir bölgedir. Somay-i Bradost ise İran'ın batısında Batı Azerbaycan'da Urmiye'ye bağlı bir yerleşim/şehir merkezidir.

geçirildi. Şah İsmail'in Diyarbekir ve Cizre Kürd mirlerine karşı hoşgörüsüzlüğü, sonraları Kürdlerin çoğunun Safeviler'den yüz çevirmesine sebep oldu.

Reşid-i Yasemi'ye³³ göre, Osmanlı sultanlarının bölgedeki propagandalarının üst seviyelere ulaşması ve Kürdler ile İranlılar arasındaki mezhebi farklılığın da söz konusu olması itibarıyla bu bölgedeki isyancıların cezalandırılması ve temizlenmesi işine girilmiştir. Buna göre, söz konusu politika doğrultusunda şüpheli görülen Kürdistan emirlerinden bazıları hapsedilmiş ve buraların yönetimi Kızılbaş hakimlere devredilmiştir. Şah İsmail, bu tavrıyla Kürdistan'daki hanedanlıkları/aşiret aristokrasisini devirmek ve Osmanlı ile yüzleşmek istemiştir (Yasemi, 1363:203). Ancak gerçekte, Şeref Bey Bidlisi'nin salıverilmesi ve Sultan Selim'in İran'a hareketine kadar Kürdlerin Osmanlı sultanı ile irtibatına dair bir kayıt yoktur ve yalnızca II. Bayezid'in Hacı Rüstem Çemişgezek'e mektubundan bahsedilir ki bundan anlaşıldığına göre Hacı Rüstem ve Çemişgezek aşireti ebediyen Şah İsmail'e ve Şia mezhebine katılmıştır.

Şah İsmail'in Kürdlere yönelik siyaseti, Akkoyunlularınkinin devamı niteliğindedir ve Şah İsmail, Kürdlerden çok Türkmen aşiretlere güveniyordu (Minorsky, 1986:458). Şah İsmail de Uzun Hasan gibi birçok Kürd reisini öldürdü ve onların yerine kendi akrabalarını atadı. Kimi zaman yerli kimseleri kendi yerlerinde hükmetmeleri için atadıysa da bu kimseler eski soylu hanedanlar ya da eşraftan kimseler olmayıp tersine daha aşağı rakiplerdi ve hükümet tarafından tanınıp atanmışlardı (Van Bruyensen, 1378:199). Misalen Şah İsmail, Mahmudi Kürdleri ve Becnevi Kürdlerini Eyyubi Kürdleri yerine Hasankeyf'e, Pazuki Kürdlerini Bidlis hakimlerinin yerine, Silemani³⁴ Kürdlerini Zirki Kürdleri yerine atadı.

Şah İsmail, Özbek Şeybek Han'ın saldırı haberini duyunca esir hükümdarları serbest bıraktı fakat Emir Şeref ve Melik Halil'i anılanların liderleri olması sebebiyle hapis tutmaya devam etti (Bidlisi, 1377:412). Emir Şeref ve Melik Halil, Şah İsmail'in gözetiminde üç yıl hapis tutuldular. Emir Şeref Bidlisi, Kızılbaşlar arasında etkili ilişkilere sahip Muhammed Ağa Kelhoki adlı mülazımı yardımıyla hapisten kaçıp Kürdistan'a dönebilmişti (Bidlisi, 1377:413). Emir Şeref, Bidlis'e döndükten sonra kaleyi Kızılbaşlardan alamayacağını anlamıştı ve böylece Sultan Selim'in Şah İsmail üzerine saldırma planlarına İdris-i Bidlisi ve mülazımı olan Muhammed Ağa Kelhoki aracılığıyla dahil oldu ve Osmanlı sultanına sırtını dayadı (Bidlisi, 1377:415). Bu eşi benzeri görülmemiş etkinlikte, yirmi önde gelen Kürd hakimi Emir Şeref'in yanında yer alarak, Osmanlı sultanına hitaben kaleme alınan mektubta itaatlerin arzettiler ve o topraklara gitmeye hazır olduklarını bildirdiler³⁵ (Bidlisi, 1377:416).

Emir Şeref Bidlisi, yanında bazı Kürd hakimlerle Çaldıran Savaşı'nda yer aldı (Bidlisi, 1377:416) lakin Şah İsmail'in çağdaşı olan Habibü's-Siyer, Cihangüşa-yı Hakan, Lübbü't-Tevarih, Alem Âra-yi Gaffari ve Ahsenü't-Tevarih gibi kaynaklar bu emirden bahsetmemiştir.

³³ Klasik İran edebiyatı ve tarih araştırmacıydı. 1896 yılında Kirmanşah'ta doğmuştur, asıl adı Gulam Rıza'dır. Eğitimli bir aileden gelmişti. Farsça, Arapça ve Fransızca eğitim aldı. İngilizce ve Pehevlice de öğrendi. 1933 yılından sonra Tahran Üniversitesi İslam Tarihi hocasına getirildi. 1946'da Fransa'ya gitti ve iki yıl burada kaldı. 1951 yılında Tahran'da öldü (Mustafa Çiçekler, "Reşid-i Yasemi", DİA, C. 35, s. 18). Burada Kürdler hakkında verdiği bilgiler çeviri metnin kaynakları arasında yer alan şu çalışmadandır; Reşid-i Yasemi, 1363, Kürd ve Peyvistegiy-i Nijadi ve Tarihi O, Tahran: Emir Kebir (Mütercimnin notu).

³⁴ Silemani Kürdleri bugünkü Türkiye'de Silvan, Batman, Doğu ve Kuzeydoğu Amid'de yer alan Kulp, Batman ve Meyafarkin kaleleri ve çevrelerinde hakimlerdi.

³⁵ Şah İsmail düşmanı Bidlis dağı sakini Kürdler, Sultan Selim'i Şah İsmail'e karşı savaş açmaya çağırdılar (Sefernameha-yi Veneziyan der İran, 1381:349).

Belki de Çaldıran savaşı gibi muazzam bir karşılaşmada her iki taraftan oluşan devasa askerler arasında Kürd mirlerinin varlığı dikkat çekmemiştir. Çaldıran Savaşı'nda Sultan Selim'in ordusunda zikredilen birkaç Kürd yöneticisinden biri Palu hakimi Cemşid Bey'di (Çarşılı, 1370:295). Esasında Kürd askerleri, Çaldıran Savaşı'nda karşı karşıya olan tarafların mağlubiyetini ya da galibiyetini belirleyecek derecede öneme sahip değildi. Kürd emirleri Kızılbaşlara karşı yetersiz güçte olmaları ve onlara karşı savaşmamaları sebebiyle, Osmanlı askerlerinin bölgede bulunmasını bir fırsat olarak görmüş ve Osmanlı Sultanı Selim'in danışmanı ve aynı zamanda Kürdler arasında yüksek bir etkiye sahip olan İdris-i Bidlisi'nin nüfuzu ve etkili mektuplarıyla Kızılbaşları Diyarbekir'den kovmak üzere Osmanlı ordusunun yanında yer alarak bunlarla savaşmaya teşvik ve gayret etmişlerdir.

Çaldıran Savaşı siyasi ve mezhebi nedenlere bağlanabileceği gibi askeri sebeplere ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında ihtiyaç duyulan güvenliği temin etme gereksinimiyle de ilişkilendirilebilir. Gerçekten de Şah İsmail, Doğu Anadolu ve Küçük Asya'nın güneyinde giriştiği dini propaganda ve siyasi tahrikler yanında, ayrıca Avrupa ve Afrika'daki Osmanlı düşmanlarıyla kurduğu ittifaklar ile Osmanlı hükümetini cezalandırmayı ve dağılmasını öncelikli hedefi haline getirmişti (Felsefi, 1347:23). Bazı araştırmacılara göre savaşın görünürde iki önemli sebebi vardı: İlki Nur Ali Halife'nin Doğu Anadolu'da 917/1512 yılında giriştiği eylemlerdi, ikincisi ise Şah İsmail'in Sultan Bayezid'in ölümünden hemen sonra aynı yıl içinde Sultan Selim'in rakiplerine sunduğu himaye ve destektir (Savory, 1378:38). Safevi taraftarlarının İran'a gidişlerinin önünü açmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilen ve Erzincan hakimi olan Nur Ali Halife, Osmanlı askerleri ile girdiği bir savaş sonrasında Tokat'ı ele geçirdi. Burada Şah İsmail adına hutbe okuttu. Firari Şehzade Murad'ı kabul ederek İran'a yönelirken yeniden savaşa girdiği Osmanlı birliklerini dağıttı (Cihangüşay-ı Hakan, 1364:476). Öte taraftan Diyarbekir hakimi Muhammed Ustaclu, Sultan Selim'e yönelik kışkırtıcı eylemleriyle sultanın tepkisini çekti. O, Sultan Selim'e hitaben tehditvari mektuplar kaleme aldı ve hatta daha da ileri giderek sultana kadın elbisesi ve peçesi gönderdi (Nevai, 1381:93).

Başka bir araştırmacı, Sultan Selim'in kendi topraklarında Şah İsmail'e duyulan eğilimin artışından ve ayrıca II. Bayezid döneminde Şah İsmail taraftarlarının çıkardığı Şah Kulu isyanının yaydığı etkiden kaynaklanan korkudan bahseder (Çarşılı, 1389:277). Çaldıran Savaşı, 920 yılı Receb/1514 yılı Eylül ayı başında, bugün de aynı adla meşhur olan ovada yaşandı ve Şah İsmail'in ordusunun başlardaki galibiyetine rağmen nihayetinde mağlubiyetle sonuçlandı. Diyarbekir hakimi Muhammed Bey Ustaclu ve daha bazıları gibi büyük komutanlar öldürüldü ve Şah İsmail Hemedan/Dergezin'e çekildi. Sultan Selim, Safevi yenilgisinden emin bir halde Tebriz'e ulaştı. Sultan Selim, Tebriz'de kalmak istemesine rağmen Yeniçeri komutanlarının/ağalarının (*sahib-i mansub*) muhalefeti sebebiyle sekiz gün sonra burayı terk ederek Amasya'ya gitti (Rumlu, 1357:196). Osmanlı ordusu İranlılar ile daha fazla savaşmak istememiş ve Rum'a dönmek istemişti (İspanakçı, 1379:117). Diğer bir rivayete göre, Sultan Selim, Şah İsmail'in Tebriz'e döneceğini duyunca kendi sınırlarına geri dönmüştür (Hândmîr, 1362:549).

Çaldıran Savaşı Sonrası Yaşananlar

Sultan Selim, elde ettiği zafer münasebetiyle Doğu emirlerine ve Kürd kabilelerine özel bir fetihname gönderdi ve burada ulaştığı galibiyeti ve Şah İsmail'in mağlubiyetini müjdeledi (Feridun Bey, 1361:390). Çaldıran Savaşı dönüşünde Sultan Selim Anadolu'nun fethi için kilit önemdeki muhkem Kemah kalesini fethetti. Kemah'ın fethinden sonra Sultan Selim, Akkoyunlu Türkleri'nden Bıyıklı Mehmed'i Doğu Anadolu'nun fethiyle görevlendirdi (Rumlu, 1357:201). Roger Savory, Diyarbakir'in elden çıkmasını Safevilerin Çaldıran yenilgisinin erken gelen bir sonucu olarak değerlendirmiştir (Savory, 1380:61). Ancak bu netice hemen gerçekleşmedi ve Şah İsmail Muhammed Han Ustaclu'nun öldürülmesinden sonra yerine kardeşi Kara Bey'i Diyarbakir hakimi olarak atadı. Kara Han, kardeşleri Ulaş ve Süleyman Beylerle ittifakla Diyarbakir'deki mevkiilerini güçlendirmek için çok gayret gösterdiler (Rumlu, 1357:204). Ancak bununla beraber Şah İsmail Erzincan ve Diyarbakir vilayetlerinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından işgal edilmesi ve ilhakına engel olabilecek bir durumda değildi (Roimer, 1385:299). Kürd ümerasının çoğu Sultan Selim'in elde ettiği zafer sebebiyle bu üstün güce sığındı. İdris-i Bidlisi'nin rehberliğinde ve Sultan Selim'in yardımıyla uzun ve kanlı savaşlar yaşandı. Şah İsmail'in mağlubiyetinden sonra Kürdler ele geçirdikleri bu fırsatı en iyi şekilde kullanmakta kararlılardı. Nihayet Cizre ve Doğu Anadolu'nun soyutlanması Çaldıran Savaşı'ndan sonra geçen üç yıllık bir sürekli çatışmalar döneminden sonra gerçekleşti (İspanakçı, 1379:163; Çarşılı, 1379: C.2, 295). Sultan Selim 1515 yılında Erzincan kalelerinden birini fethetti ve sonraki sene ise tüm Diyarbakir'i ve Kürdistan'ın büyük bir kısmını ele geçirmeyi başardı (Newman, 2006:21).

Osmanlı Devleti'nin batı (yazarlar sehven yazmış olmalıdır, doğrusu doğu sınırır (mütercimnin notu)) sınırında yer alan Diyarbakir, Safevilerin elinde bulunan en mühim şehir ve kalelerden biriydi. Eğer Osmanlı Devleti, Diyarbakir'i ele geçirmeyi başarırsa İran'ı gözetim ve tehdit altında tutabilirdi. Osmanlı'nın doğu sınırından güney sınırına kadar Kemah, Erzincan ve Bayburd dahil olmak üzere Diyarbakir'in güneyine kadar olan yerlerin alınması devlet için çok önemliydi (Çarşılı, 1379:2, 294). Sultan Selim, Safevilere karşı askeri planlarını tahkim etmek amacıyla Kürd emirlerine mali ve askeri himaye sağlamıştır. Bu desteği sayesinde onların bağlılığını ve sadakatini kazanmış ve böylece bütün bölgede Osmanlıların ve ehl-i sünnetin hakimiyeti tesis edilmiştir. Bu etkinliklerin hepsinde başı çeken İdris-i Bidlisi'yi (Jay Shaw, 1370:154).

Sultan Selim şöhret kazandığı şiddet kullanma yoluna başvurmak yerine maslahatı tercih etti. Bunu tecrübeli bir siyaset adamı olan İdris-i Bidlisi'nin tavsiyesi ile yaptı. Tecrübeli bir Kürd siyasetçisi olarak İdris, aile itibariyle saygın bir soya, yaşadığı bölge itibariyle üne ve çevresindeki siyasi hanedanların teveccühüne sahipti. Bir mezhep arifi ve aliminin oğlu olarak özel bir izzet ve ihtirama sahipti (McDowell, 1380:79). Akkoyunlu hükümetinde bir vekayinüvis olan İdris-i Bidlisi, Şah İsmail'in gücü ele geçirmesinden sonra Osmanlı Devleti'ne sığındı. Şah İsmail ona bir miktar inam gönderdi ve ondan İran'a dönmesini istedi ancak o Şah İsmail'in davetini kabul etmedi (İspanakçı, 1379:48).

İdris-i Bidlisi önceleri Akkoyunlu Yakup Bey'in (H. K. 883-896) has münşilerindendi. H. 890/M. 1485 yılında Sultan Yakup adına Sultan II. Bayezid'e yazdığı tebrik mektubu sebebiyle Osmanlı sultanının dikkatini çekmiş ve teveccühünü kazanmıştı. Şah İsmail Safevi'nin Sünni Kürdlere karşı takip ettiği mezhebi siyaset sebebiyle Bidlisi, Osmanlı

topraklarına göç etti ve Sultan Bayezid'in sıcak karşılaşmasıyla divanına girdi. İdris-i Bidlisi, Sultan Selim'in Şah İsmail ile yüzleşmek üzere³⁶ İran seferine çıktığında yanındaydı (Seyyid Hüseyinzade, 1367/11:574). Bununla beraber bu düzende, Safevi yönetiminde hayal kırıklığına uğrayan Kürd kuvvetleri, Osmanlı hükümeti için güçlü müttefikler haline geldi (Aboona, 2008:98). İdris-i Bidlisi, Diyarbekir ve diğer doğu memleketlerinin iltihakında önemli bir rol üstlendi ve Osmanlı Devleti için büyük hizmetlerde bulundu. Bidlisi, Kürd hanedanlarla toplantılar düzenlemek suretiyle bu yöneticilerle anlaştı ve bunları Osmanlı idaresine yakınlaştırdı. Böylece 25 mintikanın idaresini Osmanlı Devleti'nin itaatine soktu (İspanakçı, 1379:163; Çarşılı, 1379:C.2, 295). Sultan Selim'in Tebriz'den Osmanlı memleketine döndüğü esnada İdris-i Bidlisi sultana Kürd emirlerinin kendilerine eban-ecdad miras kalan vilayetleri bağışlamasını arz etti ki mezbur emirler bu isteği ona iletmişlerdi. Ayrıca başlarına onların büyüğü ve beylerbeyi olacak birini atmasını istedi ki bu kişinin komutasında Şah İsmail'in Diyarbekir hakimi olarak atadığı Muhammed Bey Ustaclu'nun kardeşi Kara Han'ı kovabilsinler (Bidlisi, 1377:416). Sultan Selim bu isteği kabul etti ve İdris'i bu işleri takip etmesi için görevlendirdi. Bıyıklı Mehmed'i Diyarbekir beylerbeyi yaptı (Bidlisi, 1377:416-417). Safevilerin direnmesine rağmen Bidlisi, Diyarbekir ve Mardin'i fethetmeyi başardı. Her ne kadar imparatorluğun kalanında vergi sistemi köhnemiş olsa da bu bölgede yeniden düzenlemeye gidildi. Kürd beyleri sultanın otoritesini kabul ettiler, buna mukabil sultan da onlara kendi topraklarında tevarüs eden hükümdarlık haklarını mutlak bağımsız (*ba istiklal-i kâmil*) bir şekilde kullanmaları üzere devretti. Kürdlerden istenenden anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı yönetimi Safevi idaresinin yerini alacaktı ve mahalli beyler bölgelerinde yine eskiden olduğu gibi iktidarlarını serbest bir şekilde devam ettireceklerdi (Jay Shaw, 1370:154). Melik Halil Eyyubi Çaldıran fetreti hengamesinde kaçmayı başararak Diyarbekir'e gitti. Melik Halil'in avdetiyle Hasankeyf bölgesindeki Kürdler tekrar onun hükümetini kabul ettiler (Bidlisi, 1377:156). Melik Halil Eyyubi ve Şeref Han Bidlisi önemli emirlerdendi ve İdris-i Bidlisi ile sayir Osmanlı devlet adamlarının nezdinde büyük bir saygınlığa sahiplerdi (İspanakçı, 1379:170).

Sultan Selim Çaldıran Savaşı'ndan sonra Hizan Hakimi Davud Bey'e bir mektup göndererek Emir Şeref Bey'e yardım etmesini istedi. Böylece Bidlis Kızılbaşların elinden alınabilecekti (Feridun Bey, 1236:392). Emir Şeref Bidlisi, kendisine destek veren Hazzo Hakimi Muhammed Bey, Hizan Hakimi Mir Davud, Şirvan Hakimi Mir Şah Muhammed, Müks ve Espayird beyleri gibi önemli müttefikleri ile Bidlis'i kuşattı. Bidlis muhasarasının uzaması ve halkının içinde bulunduğu şartların ağırlaşmasına karşın, Muhammed Bey Azizani ve Mir Şah Muhammed Şirvî'nin aracılığıyla Kızılbaşlar teslim oldular ve anılan emirlerin eşliğinde Erciş ve Van üzerinden İran'a doğru çekildiler (Bidlisi, 1377:488).

³⁶ Osmanlı Sultanı II. Bayezid'in son yıllarda pasif hale gelen yönetimine bir tepki olarak tahta geçen oğlu Sultan Selim, henüz şehzadeligi sürecinde ciddi bir tehdit oluşturduğuna inandığı Kızılbaşları yönetime geldiği andan itibaren hedef tahtasına oturttu. Nitekim bu sorunu çözebilmesi için bölgeyi iyi tanıyan İdris-i Bidlisi'ye müracaat etti. Bidlisi ise o sıralarda yüzünü gizliden İran'a dönmüş küskün bir bürokrattı ve İran'a gitmenin yollarını aramak üzere Mısır'da bulunuyordu. Sultan Selim, Bidlisi'yi hem doğu sınırını tanınmasının getireceği güçlü ilişkiler kurabilme beceresi ve hem de uzmanı olduğu tarih yazma işi için tekrar saraya davet etti (ayrıntılar için bkz: Vural Genç, "Şah ile Sultan Arasında Bir Acem Bürokrati: İdris-i Bidlîsi'nin Şah İsmail'in Himayesine Girme Çabası", Osmanlı Araştırmaları, XLVI (2015), ss. 43-75), (mütercimnin notu).

Osmanlı Padişahı Sultan Selim, genel olarak Kürd ümerasının kendisine meyletmesine karşın bunların hepsine güvenmedi ve eskiden Şah İsmail'e hizmet edenleri cezalandırdı; Çemişgezek Hakimi Hacı Rüstem gibi Melkişi ve Çemişgezek ileri geleni kırk kişiyi öldürdü³⁷ (Bidlisi, 1377:165). Ancak bazı araştırmacılar, Sultan Selim'in anılanları bir takım komplo ve suikast şüphesiyle mahkûm ettirdiğini ileri sürmüştür (Felsefi, 1347:104). Sultan Selim'in dönüşünden sonra, Molla İdris-i Bidlisi'nin de onayıyla Erzincan Hakimi Bıyıklı Mehmed Paşa, Kürdistan'ın fethine ve düzenini sağlamaya memur edildi (Por Geştal (Hammer), 1387/2:861). Kara Han henüz Safevi Devleti'ne sadık olan Mardin, Hasankeyf ve Ruha/Urfa hakimlerini kendine bağladı. Kara Han, Diyarbekir'i (Amid) muhasara etti fakat buranın ahalişi güçlü bir şekilde direnişe geçti ve Amasya'da bulunan Osmanlı ordusuna haber göndererek direnişe destek vermelerini istedi (Por Geştal, 1387/2:863).

Ahmed Çelebi, Muhammed Bey Ustaclu'nun yerine Diyarbekir (Amid) idaresini ele geçirdi, Safevi hükümetinden yüz çevirerek Kara Han Ustaclu'nun şehre girmesine mâni oldu ve Bıyıklı Çavuş'a bir mektup göndererek derhal vakit kaybetmeden şehre yetişmesini istedi (Cihangüşa-yi Hakan, 1364:530; Rumlu, 1357:204). Diyarbekir halkının yardım çağrısını içeren mektubun ulaşması ve Şah İsmail'in barış teklifinin Sultan Selim tarafından reddedilmesi haberleriyle İdris-i Bidlisi, acilen Kürdistan halkının yardımına bir ordu toplanması işine girişti (Por Geştal, 1387/2:863). Bu gelişmeler üzerine Şah İsmail, Kürdistan'ın eski hakimi Kürd Bey ve yanında bir kaç Kürd emirini Kara Han Ustaclu'nun yardımına gönderdi. İdris ve Bidlis ile Hizan mıntıklarının emirleri, bu büyük orduyu mağlup edip durdurmayı başardı. Diyarbekir muhasarası bir yıldan fazla sürmüş ve bu muhasarada kent ahalişi elli binden³⁸ fazla kayıp vermesine rağmen karşı koymaya devam etmiştir (Rumlu, 1357:205-207; Por Geştal, 1387/2:863).

Kürd ümerasına bağlı on binden fazla askerin Osmanlı ordusuna katılması itibariyle Diyarbekir kuşatması sona erdi, Kara Han mağlubiyeti kabul ederek Mardin'e çekildi. Kürdler daha sonra Osmanlı ordusunun desteğiyle Mardin'i kuşattı. İdris-i Bidlisi ve Melik Halil Eyyubi, Mardin'in geri alınmasında birinci derecede yetkili isimlerdi. Ancak Kızılbaşlar bir yerde iki Osmanlı komutanı arasındaki çekişmeden en iyi şekilde istifade etmişler ve Mardin'i tekrar ele geçirmişlerdi ama İdris-i Bidlisi Osmanlı padişahı Sultan Selim'den yardım isteyince imdada yirmi bin askerlik bir ordu gönderilmişti. Böylece Kürd ve Osmanlı askerleri Bıyıklı

³⁷ Yine bu hususa dair ki, Sultan Selim, Pazuki hakimi Halid Bey'i Çaldıran Savaşı'ndan sonra öldürtmüştür (Bidlisi, 1377:329).

³⁸ İdris-i Bidlisi, Amasya'daki Sultan Selim'e kuşatma altındaki kente destek gönderilmesi çağrısını yaptığında kuşatma altında elli binden fazla insanın ölümle burun buruna olduğu haberini iletmiştir. Ali Emiri, bu bilgiyi Farsça olarak "Zeyl-i Heşt Bihişt" adlı eserden nakletmiştir. Farsça yazılanlardan anlaşıldığı kadarıyla, "Amid, İran memleketlerine açılan kilittir ve Bayındırlı hanedanından sultanların payitahtıdır. Şu an bir yıldan fazla süredir Kızılbaş ordusunun kuşatması altında Osmanlı sultanlarından gelecek merhameti bekleyen 50.000 kadar insan helak olma tehlikesi altındadır. Umulur ki bu yıl, sultanın yardımıyla bu müslüman memleket dünyevi ve uhrevi yardımlarla kurtuluşa erer." Ayrıntılar için bkz: Ali Emiri, Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi, (Yayına Hazırlayanlar: Kenan Ziya Taş-Sadettin Baştürk-Serkan Sarı), İlahiyat Yayınları, Ankara, 2005. s. 69. Burada katledilenlerin değil de katledilme tehlikesi altındaki insan sayısının elli bin civarında olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak hayatını kaybedenlerin sayısı Ali Emiri'nin eserinde zikredilmemişse de büyüklüğü vurgulanmıştır, buna göre her evden en az bir kişi bu kuşatma sırasında hayatını kaybetmiştir. Kuşatma sırasında hayatını kaybedenlerin sayısına Hammer değinmiştir. Buna göre, bir yıldan uzun süre kuşatmada gerek saldırılardan gerekse de hastalıklardan ötürü on beş bin insan ölmüştür (Joseph Von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, (tercüme: Mehmed Ata Bey), Medya Ofset, C. 2, s. 445). (mütercimnin notu).

Mehmed Paşa komutasında Kara Han Ustaclu'nun askerlerine karşı galip geldiler ve Kara Han'ın katledilmesiyle Mardin tekrar Kürdlerin ve Osmanlı Devleti'nin oldu (Por Geştal, 1387/2:864; İskender Bey Türkmen, 1377:73). Kara Han Ustaclu'nun yenilgisi ve Şah İsmail Safevi'nin Doğu Anadolu'daki gücünün bütünüyle silinmesi ile Kürd ümerasası kendilerine atalarından miras kalan idari alanları tekrar devralmak için bu topraklara ilerlediler (Bidlisi, 1377:417). Şah Ali Bey Bohti, Ulaş Bey Ustaclu ile girdiği bir savaşta onu yenerek firar ettirmeyi, Cizre kalelerini ve yerleşimlerini kurtarmayı, tekrar eski hakimiyet bölgelerini ele geçirmeyi başardı (Bidlisi, 1377:125). Kürd olan Becnevi³⁹ aşireti mensupları, Hasankeyf kalesini korumayı Kızılbaşlar adına üstlenmişlerdi. Melik Halil'in buraya saldırmasıyla kaleyi teslim etmek zorunda kaldılar. Atak kalesi sakini Zırki Kürdleri, Kaçar ilini/kabilesini katletmek suretiyle Atak kalesinin idaresini tekrar ele geçirdiler ve Emir Ahmet Bey Zırki tekrar hakimiyeti ele aldı. Lala Kasım, Sultan Selim'in askerlerinin yardımıyla Eğil kalesi ve çevresinin idaresini Kızılbaşların elinden alabilmeyi başardı. Benzer şekilde Suveydi emirleri Çapakçur, Akçakale ve Meteşkur⁴⁰ kaleleri ve çevrelerinin idaresini Kızılbaşlardan almayı başardı. Şemseddin Bey Zırki ve Muhammed Bey Zırki Sultan Selim'e itaat etmek suretiyle sırasıyla Tercil ve Derzin'in yönetimini ele geçirdiler (Bidlisi, 1377:182,157,240,246,251,257).

Diyarbakir ve Cizre'de Kızılbaşların yenilgisiyle, Şah İsmail'in stratejik açıdan müttefikleri olan ve Şah İsmail tarafından muhabbet ve saygı gösterilen Kürd mirleri de Osmanlı sultanına bağlandı. Şah İsmail tarafından büyük saygı gören Bradosti Emiri Gazi Kıran, Sultan Selim tarafından ihtiramla karşılandı ve Sultan Selim ona Erbil, Bağdad ve Diyarbakir vilayetinin bir kısmını verdi ve o, uzunca bir süre buraları yönetti (Bidlisi, 1377:297).

Babasının ölümünden sonra Muhammed bin Ali Bey Sasoni, kardeşi Hızır Bey'i devirmek için Mısır ve Şam'da Sultan Selim'in ordusunda görev aldı ve Sultan Selim onun askeri hizmetlerine ve son muharebede gösterdiği cansiparene gayretine karşılık olarak Sason⁴¹ ile birlikte Erzen nahiyesini (Hasankeyf ve Sason ahalisi arasında sürekli olarak kavga sebebiydi) de ona bağışladı. Mir Diyadin Silemani (Muhammed Bey Ustaclu'nun kayınpederiydi) de Muhammed Bey Ustaclu'nun yardımıyla kendisine baş kaldıran yeğenlerini atlatıp kaçmayı başardı. Çaldıran Savaşı'ndan sonra isyanın başını çeken Şah Veled'e karşı herhangi bir karşılık veremedi ve sonuç olarak Silemani Kürdlerinin yaşadığı yerler Şah Veled'in kontrolüne geçti (Bidlisi, 1377:267). Çemişgezekli Pir Hüseyin Bey bin Hacı Rüstem, babası ve maiyetinin katledildiğini duyduktan hemen sonra aceleyle Sultan Selim'in hizmetine girdi. Osmanlı sultanı, babası ve çevresindekilerin katledilmesine rağmen kendisine sığınan bu kişinin cesareti ve yiğitliğine şaşırılmıştı. Çemişgezek vilayetini ona verdi ve ondan Bıyıklı Mehmed Paşa'nın yanında yer alarak Kızılbaşların başında bulunan Nur Ali Halife Rumlu'nun

³⁹ Becnevi Kürdleri Finik mirlüğünün dört önemli aşiretinden biridir ve Finik de Cizre'nin en önemli yerleşimlerinden biridir (Bidlisi, 1377:148). Bidlisi'den bir diğer rivayete göre, Becnevi Kürdleri Hasankeyf'teki 13 asil/yüksek kabileden biridir (age; 152). Becnevi Kürdleri, Hasankeyf'i Eyyubi Kürdleri'nin elinden çıkarıp Kızılbaşlara teslim etmekte yardımcı oldular (age; 157).

⁴⁰ Hancuk, Çapakçur ve Akçakale kaleleri Diyarbakir eyaletinin kuzeyinde, Çemişgezek'in doğusunda, Muş'un batısında yer alan mühim kalelerdi (Çelebi, 1364:202).

⁴¹ Muş'un güneyinde ve Bidlis'in güneybatısında yer alan ekseriyetle sakinleri Kürdlerden müteşekkil bir nahiyedir (Ansiklopedya-yi Türki, 2009:199).

elindeki bu yerleri almasını ferman buyurdu. Pek çok savaşta Kızılbaş ordusunu yenmeyi ve sonunda Nur Ali Halife'yi öldürmeyi başardıktan sonra, o topraklarda otuz yıl hüküm sürdü (Bidlisi, 1377:165). Kürd ümerasının çoğu Şah İsmail'in yanına gidip itaatlerini sunmalarına rağmen bağımsızlıklarını koruyamadılar ve Kızılbaş hakimlerinin Doğu Anadolu Kürd bölgelerindeki sert politikaları da çoğu Kürd'ün Şah İsmail'den yüz çevirmesine neden olmuştur. Sultan Selim Osmani'nin askerlerinin üstünlüğünü gören Kürd emirleri bundan hayli etkilendiler. Şah İsmail de Uzun Hasan gibi Doğu Anadolu Kürdistanı'nın yerli yöneticilerini devirmeyi ve buraların idaresini kendi emrindeki yöneticilerle değiştirme politikasını takip etti. Şah İsmail emri altında bulunan ümeranın dindar ve Şii mezhep bir hüviyete sahip olmalarını arzuluyordu; padişahlarına canı gönülden vefadar olan ve Ehl-i Sünnetten uzak duran idareciler. Herhangi bir emir, Şiiliği kabul ederek Hacı Rüstem Çemişgezek ve Emir Bey Musullu gibi Şah İsmail'in müridleri arasına girebilir ya da bunun tersine Emir Alaüddevle Zülkadir ve sair Kürd ümerasındaki örneğe benzer şekilde toprakları Kızılbaşlar tarafından yağmalanabilir ve kendileri de katledilebilirdi.

Şah İsmail'in bu siyaseti, her ne kadar bir kısmı kendini Şah İsmail'in yoluna bağlı görmüşse de çoğunluğu sünni olan Kürdler tarafından benimsenmedi ve olayların seyri de gösterdi ki bu maslahata dayalı bağlılık ve bölünmüşlük hali Şah İsmail tarafından da bilinmekte ve kabul edilmekteydi (Sefernameha-yi Veneziyan-i Der İran, 1381:391).

Şah İsmail hakimiyetinin başlarında her ne kadar kendi çıkarı için olsa da tüm mahalli hakimleri ve emirleri bertaraf etti. Orta İran ve Azerbaycan'ın bütünüyle ele geçirilmesinden sonra güçlerini Doğu Anadolu, Kürdlerin oturduğu yerler ve Alaüddevle Zülkadir bölgesine kaydırды. Sultan Selim Osmani de kardeşlerini katlederek, tüm muhaliflerine boyun eğdirerek, ayrıca sınırlarındaki çok sayıda Şiiyi katlederek ve Osmanlı seferlerini Batı ve Avrupa'dan İslam ve Doğu topraklarına yönlendirmişti. Böylece bu iki gücün kesiştiği yer Doğu Anadolu oldu.

Sultan Selim-i Osmani, Çaldıran Savaşı'nda elde ettiği büyük muvaffakiyetten sonra İdris-i Bidlisi, Şeref Bey Bidlisi ve Melik Halil Eyyubi rehberliğindeki bir grup Kürd hakiminin yardımı ve benzer şekilde bir kısım mahalli idareciye kimi yerel bağımsızlık haklarının devam edeceği vaadinde bulunarak ve askeri harcamalar yapmadan sadece siyasi gücünü kullanarak (diplomatik yollarla) Diyarbekir'i nüfuzu altına almayı başarmıştı. Safeviler ile Osmanlılar arasındaki çatışmanın Diyarbekir ve genel olarak bütün bölgedeki Kürd hükümetlerin siyasi ve idari açıdan güçlerinin gelişmesine imkân tanıdığı iddia edilebilir (bkz: McDowell, 2000:11). Safevi dönemi tarih kaynakları, Şerefname-i Bidlisi kitabı ve ek olarak Erdelan hükümdarlarıyla ilgili tarihler, Şah İsmail'in Erdelan, Mukriyan, Kelhur, Zengene ve Çegni Kürdleriyle temasına değinmemiştir ancak görüldüğü kadarıyla anılan bu Kürdlerin Şah Tahmasb Safevi ve onun iktidar ilişkileri üzerinde etkin ve başarılı bir varlıkları söz konusuydu.⁴² Elbette bu başarılı ilişkiler sadece Tahmasb dönemiyle sınırlandırılmaz, ve Şah Tahmasb döneminin kaynaklarından nakledildiğine göre, anılan ilişkilerin kökleri Şah İsmail Safevi'nin benimsediği yeni siyasetin devamına dayanmaktaydı. Aynı şekilde, bu Kürdlerin hakimiyetinde bulunan toprakların Diyarbekir nahiyesine olan uzaklıklarını, yaşanan o etkili hadiseleri ve Osmanlı sultanına bağlanmalarını nazar-ı dikkate almak gerekir.

⁴² Bu konuda şuraya bakınız; Pur Muhammedi Emleşi ve Sureni, 1391:450-467.

Sonuç

Bu araştırmanın sonuçları, Şah İsmail'in Kürd emirleri ile yüzleşmesinin ve etkileşiminin beklediği faydayı sağlamadığı ve sonuçta siyasi ve askerî açıdan verimli olmadığını göstermektedir. Hoy'daki Kürd emirlerinin esareti, Melik Halil Eyyubi ile olan ilişki ve Sarem-i Mukri'nin oğlu ve kardeşinin cezalandırılması Şah İsmail'in hedeflediği amaçlara ulaşamamasının başlıca sebeplerini oluşturuyordu.

Şah İsmail, Kürd emirlere kendi bölgelerinde boyun eğdirdi ve Kızılbaşları onların yerine atadı. Bu itibarla, Kızılbaşların bu bölgede yaptıkları da beklenen amacın tersine, Kürdlerin Safevi hükümetine bağlanmasına ve iş birliği yapmasına aykırıydı; Nur Ali Halife'nin Çemişgezek'teki icraatı Kürdleri Safevi yönetiminden uzaklaştırmakta etkili oldu. Delillere göre mezhep amili, Şah İsmail'in politika ve eylemlerinde Kürdler'in Safeviler'den yüz çevirmesi ve Sultan Selim Osmani'ye yönelmesinde tayin edici bir rol oynamamıştır. Bundan öncekine benzer şekilde Uzun Hasan aynı mezhepten olmasına karşın Kürd iktidarına boyun eğdirmişti. Safeviler'in yeni mezhep siyasetinde Kürdlerin konumları tamamen kabul etmek veya reddetmek şeklinde olmadı ve her bir Kürd emiri bu tercihte komşu emirlerden farklı bir duruş sergiledi. Dünbüli, Pazuki ve Çemişgezek Kürdleri gibi bazıları Şah İsmail'e bağlandılar ve ebediyen Şia mezhebine tabi kaldılar. Görünüşte Şia mezhebine bağlı olan bazıları da Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı sultanına bağlandı. Eldeki kanıtlara göre, Şah İsmail'in Doğu Anadolu'daki mezhep siyaseti uygulamasındaki ihtimamı İran'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi baskın değildi ve Mahmudi, Silemani, Bradosti, Hekkari - Van, Çemişgezek, Dünbüli ve Pazuki Kürdlerinin Şiiliğe eğilimine rağmen yalnızca Çemişgezek, Dünbüli ve Pazuki Kürdleri Şii mezhebinde kaldı, bu da Şah'ın Kürdlere karşı dini hoşgörüsünü gösterir.

Esasında Kürdlerin Şah İsmail'den yüz çevirmesine neden olan Kürd emirlerinin hapse atılması gibi eylemlerdi. Şah'ın bu eylemleri aslında Muhammed Bey Ustaclu gibi saray mensubu olan ve Diyarbekir'de kukla bir hükümetin başında bulunan adamlarının eylemleriydi. Sonrakinin politikalarının kabul edilmesi yalnızca o bölgede Safevi hükümetinin kurulmasına yol açmadı, aynı zamanda Şah İsmail'in konumunun Diyarbekir'de tehlikeye düşmesine de sebep oldu. Esasında Kürd emirlerinin hapsedilmesi Şah İsmail'in siyasetine en büyük darbeyi vurmuş oldu.

Çünkü Hasankeyf, Bidlis ve Cizre gibi güçlü hükümdarların desteği alınabilseydi, onun için mevcut durumun tersine önemli ve stratejik ittifaklar oluşturulabilirdi. Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'nda mağlup olması ve Muhammed Han Ustaclu'nun ölümüyle Diyarbekir'de Safevi yönetiminin zayıflaması Kürd emirlerinin Şah İsmail yönetiminden çıkıp Sultan Selim Osmani iktidarına girmeleri için bir fırsat yarattı. Kürdler Çaldıran Savaşı'nda en zayıf rolü oynadılar ama en fazla etkiyi savaştan sonraki olaylarda Diyarbekir'in Safeviler'den ayrılmasında gösterdiler. Kürd mirlerinin ittifak kurup Sultan Selim Osmani'den yardım istemelerinde kilit rolü İdris-i Bidlisi, Melik Halil Eyyubi ve Bidlis hakimi oynamıştır. Liderliğini İdris-i Bidlisi'nin yaptığı ve Osmanlı askerî komutanlarının desteklediği Kürd ittifakı, Diyarbekir ve Cizre'yi İslami İran topraklarından sonsuza dek çıkardı. Sonuç olarak Osmanlı padişahı diplomasi ve inceliğin gölgesinde çok az masrafla büyük işler başarabilmiştir.

Kaynakça⁴³

- Erdelan, Hüsrev bin Muhammed bin Menuçehr (2536) *Lubbü't-Tevarih: Tarih-i Erdelan*, Tehran, İntişarat-ı Kanun-ı Hanevadegi-yi Erdalan.
- İspanakçı Paşazade, Muhammed Arif (1379), *İnkılabü'l-İslam Beynel Havvas Ve'l-Amm*, Be Kuşş-i Resul Caferiyan, Kum, İntişarat-ı Delil.
- Emini Herevi, İbrahim (1383), *Fütuhat-ı Şahi*, Tashih: Muhammed Rıza Nesiri, Tehran: Emcümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi.
- Bidlisi, Şeref Han bin Şemseddin (1377), *Şerefname (Tarih-i Mufassal-i Kürdistan) Be İhtimam-i V. V. Zernof*, Tehran: Esatir.
- Por Geştal, Hammer (1387), *Tarih-i İmparatori-yi Osmani*, Tercüme: Mirza Zeki Ali Abadi, Be İhtimam-i Abdülkerim Cerbezedar, Tehran, Esatir.
- Pur Muhammedi Emleşi, Nasrullah; Sureni, Brumend (1391), *Berresi-yi Nakş-ı Kebayil-i Kürd der Devre-i Hükümrani-yi Şah Tahmasb-ı Evvel*, Peyam-i Beharistan, Sal-i Çaharem, Şomare 16, ss. 450-467.
- Tarih-i Alem Ara-yi Safevi (1363), Be Kuşş-i Yedullah Şükri, Tehran, İntişarat-ı İtlaat.
- Cihangüşa-yı Hakan (1364), Be Kuşş-i Allah Duta Mezter, İslamabad: Merkez-i Tahkikat-ı Farsi-yi İran ve Pakistan.
- Çelebi, Evliya (1364), *Seyahatname-i Evliya Çelebi*, Tercüme: Faruk Keyhüsrevi, Urmiye, İntişarat-ı Selahaddin-i Eyyübi.
- Hakkı Uzun Çarşılı, İsmail (1368), *Tarih-i Osmani*, Tercüme: İrec Nubaht, Tehran: İntişarat-ı Keyhan.
- Hândmîr (1362), *Habibe's-Siyer*, be Kuşş-i Mahmud Debir Siyaki, Tehran: Hayyam.
- Rumlu, Hasan Bey (1357), *Ahsenü't-Tevarih*, Tashih: Abdülhüseyn Nevai, Tehran: İntişarat-ı Babek.
- Roimer, Hans Robert Roimer (1385), *İran der Rah-i Asr-ı Cedid*, Tercüme: Azer Ahançi, Tehran: Danişgah-i Tehran.
- Zeki, Muhammed Emin (1377), *Kürd ve Kürdistan*, Tercüme: Habibullah Tabani, Tebriz: İntişarat-ı Aydın.
- Sefernameha-yi Veneziyan der İran* (1381), Tercüme: Menuçehr Emiri, Tehran: İntişarat-ı Hârezmi.
- Sultani, Muhammed Ali (1382), *Tarih-i Tahlil-i Ehl-i Hak (Kıyam ve Nohzet-i Aleviyan)*, Tehran: Neşr-i Süha.
- Sümer, Faruk (1371), *Nakş-ı Türkan-ı Anadolu der Teşkil ve Tovsiye-yi Devlet-i Safevi*, Tercüme: İhsan Neraki ve Muhammed Taki İmami, Tehran: Neşr-i Gostere.
- Seyyid Hüseyinzade, Hadi (1367), "Bidlisi", *Daireü'l-Mearif-i Bozorg-i İslami*, C. 12, ss. 573-574.
- Savory, Roger (1378), *İran-ı Asr-ı Safevi*, Tercüme: Kambiz Azizi, Tehran: Neşr-i Merkez.
- Savory, Roger (1380), *Der Bab-ı Safeviyan*, Tercüme: Ramazan Ali Ruhullahi, Tehran: Neşr-i Merkez.
- Shaw, Jay Stanford (1370), *Tarih-i İmparatori-yi Osmani ve Türkiye-yi Cedid*, Tercüme: Mahmud Ramazanzade, Meşhed: Asitan-ı Kuds.
- Ğaffari Kazvini, Kadı Ahmed (1343), *Tarih-i Cihan Ara*, Tehran: Kitabfuruşi-yi Hafız.
- Ferruhi, Yezdan ve Eminpur, Areş (1393), *Pejuheşi Derbare-yi Teamulat-ı Siyasi-yi Kabayil-i Kürd ba İttihadiye-i Nizami-yi Karakoyunlu*, *Du Faslaname-i İlmi Pejuheşi Tarihname-i*

⁴³ (Latin alfabesi esaslı sıralamadan farklı olarak Farsça alfabe sıralamasını takip eden orijinal metne bağlı kalınmıştır (mütercimim notu).

- Îran Ba'd ez Îslam, Tebriz, Sal-i Çaharem, Şomare Heştom, Behar ve Tabistan 93, ss. 171-194.
- Feridun Bey, Ahmed (K. 1236), Münşeâtü's-Selatin, İstanbul.
- Kazvini, Budak Münşi (1378), Cevahirü'l-Ahbar, tashih, Tehran: Miras-ı Mektub.
- Mesture Kürdistani, Mah Şeref (1332), Tarih-i Erdelan, ba Mukaddime, Tashih ve Tahşiye-i Nasır Azadpur, Kirmanşahan, Çaphane-i Behrami.
- Kazvini, Yahya bin Abdullatif (1386), Tashih: Mir Haşim Muhaddis, Tehran: Encümen-i Asar-ı Mefahir-i Ferhengi.
- Felsefi, Nasrullah (1347), Çend Makale-i Edebi ve Tarihi (Makale-i Ceng-i Çaldıran), Tehran: İntişarat-ı Vahid.
- Kürd ve Kürdistan le yekem Ensiklopedya-yi Türki le Mejuda (2008), Kamusu'l-Alam-i Şemseddin Sami, Tercüme: ez Türki-yi Osmani be Türki-yi Türkiye Emin Bozarşlan, Tercüme: ez Türki be Kürdi Ahmed Takane, Hewler (Erbil), Balavkerave-yi Aras.
- Mezavi, Mişelm (1388), Peydayeş-i Devlet-i Safevi, Tercüme: Yakub Ajend, Tehran: Neşr-i Gostere.
- Mustafa Emin, Nuşirevan (2006), Tarih-i Siyasi Kürdha, Tercüme: İsmail Bahtiyari, Süleymaniye: Benke-yi Jin.
- McDowall, David, (1380), Tarih-i Muasır-ı Kürd, Tercüme: İbrahim Yunusi, Tehran: Neşr-i Paniz.
- Nevai, Abdülhüseyin ve Abbaskulu Ğaffariferd (1381), Tarihü't-Tahevvülat-ı Siyasi, İçtimai, İktisadi ve Ferhengi-yi İran der Devre-yi Safevi, Tehran: İntişarat-ı Semt.
- Nuri, Feridun ve Nuri, Cafer (1390), Vakavi-yi Roykerd-i Şah İsmail Evvel be Şoreş-i Umera ve Seran-ı Kürd (907-930), Peyam-ı Beharistan, D. 2, Ş. 13.
- Van Bruyinsen, Martin (1378), Camiaü'ş-Şinasi Merdom-i Kurd (Ağa, Şeyh ve Devlet), Tercüme: İbrahim Yunusi, Tehran: Paniz.
- Yasemi, Reşid (1363), Kürd ve Peyvestegi-yi Nejadi ve Tarihi-yi U, Tehran: Emir-i Kebir.
- Aboona, Hirmis (2008), Assyrians, Kurds, and Ottomans: intercommunal relations on the periphery of the Ottoman empire, Amherst, New York: Cambria Press.
- McDowall, David (2000), "The Kurdish question: a historical review" in Philip G. Kreyenbroek and Stefan Sperl (Editor), The Kurds A Contemporary Overwiev, London and New York: Routledge.
- Minorsky V., (1986), Kurds, Kurdistan, Encyclopedia of Islam, Second edition, Leiden: Brill, Vol: V, pp: 447-467.
- Mitchell, Colin. P, (2009), The Practise of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric, London & New York: I. B. Tauris Publishers.
- Newman, Andrew J, (2006), Safavid Iran Rebirth of a Persian Empire, London & New York: I. B. Tauris & Co Ltd.
- Woods, E. John, (1999), The Aqqoyunlu: clan, confederation, empire, Salt Lake City: The University Of Utah Press.